

Милорад Телебак
ПРАВОГОВОР
Не читај како пише

Л И Н Г В И С Т И Ч К Е Е Д И Ц И Ј Е

Едиција ЈЕЗИЧКИ САВЕТНИЦИ

Књига 3

Уредник

Светозар Ђеркега

Рецензенти

Проф. др Сreto Танасић

Mr Момчило Голијанин

Милорад Телебак

ПРАВОГОВОР
НЕ ЧИТАЈ КАКО ПИШЕ

ПРОМЕТЕЈ
Нови Сад

РЕЧ УНАПРЕД

Несумњиво је, поштовани читаоче, да први пут имаш у рукама књигу с насловом „Правоговор“. Не зато што те она није интересовала или што ти случајно није доспела до руку, већ зато што такве књиге код нас досад – није било!

У школи се учи језик – граматика и правопис, али не и говор. Многи, погрешно, мисле да су научили говорити у детињству, и да ту нема више шта да се учи. Као да је довољно да проговоримо као деца, да бисмо говорили као људи! – Говор заобилази и наука – он је непроучен, необрађен, ненормиран.

Говорни медији – радио и телевизија – вратили су говор на јавну сцену: њиме се свакодневно ствара и преноси мноштво најразличитијих информација, али се он – дуго напуштен и запуштен – слабо сналази у тој улози.

Још се мало (или нимало) говори; највише се чита – читање наглас се сматра говором! И, што је још горе, говорну културу заснивамо на граматици и правопису!!! Заборавља се да је говор човеков **природни медиј**, а писмо **вештачка творевина**, настала из потребе да се изговорено забележи, пренесе, сачува. Да се говор и писање остварују различитим средствима и кодовима.

Опчињени писмом и писменошћу, сувише једноставно, буквално, схватили смо принцип „пиши као што говориш, читај како је написано“. То јесте **општа карактеристика**

фонетског правописа – какав је наш – за разлику од етимолошког – какав имају многи велики, светски језици. – Међутим, изговорна вредност гласова зависи од њиховог положаја у речима, од њиховог окружења. Несродни гласови у суседству се међусобно саображавају. Неке од тих модификација се бележе у писму, а неке не бележе. Правопис региструје само гласовне промене унутар речи, а оне се у говору врше и у везама засебних речи.

Циљ ове књиге је да покаже, и докаже, да се **не може писати како се говори, нити говорити као се пише**: да се пише по правопису, а говори по правоговору – по фонетским законима.

Централном, тематском, поглављу о правоговору претходе поглавља о гласовима и стандардној акцентуацији, на чему се, у ствари, правоговор и заснива, а следи му поглавље о процесу и условима за добру комуникацију, што је, у крајњем, и циљ правоговора. На крају је дат регистар од око хиљаду речи и израза који су употребљени у књизи као примери разлике између њихове граfiјске и фонијске реализације.

Биће ми задовољство ако ова књига допринесе одвајању говора од писма, враћању говора његовој природи и законитостима, развијању закржљале слушне перцепције и подстакне друге да учине корак даље у дефинисању система правоговора и његових правила.

Нови Сад, 2011. године

Аутор

I. УВОД

Не читај како је написано

При писању речи одвајамо размаком (белином) ради њиховог лакшег уочавања, боље прегледности текста и сналажења у њему, логичнијег читања реченица и праћења њиховог значења. Кад би све речи биле граfiјски повезане у непрекидни низ, ко би се могао снаћи у таквом тексту! (Зарбисенекомогоаснаћиутаквомтексту?)

Ни говор, такође, није непрекидан низ речи; између речи постоје паузе, које омогућавају слушаоцима, саговорницима, да лакше прате и боље разумеју оно што се говори. Међутим, говорник не прави паузу између сваке речи (такав говор био би неприродан и неподношљив слушаоцу); речи се у говору повезују у изговорне целине, блокове, а тек на границама тих блокова се осете паузе. Другачије речено, границе међу речима нису исте у писању и говору; писана и говорна реч нису подударне. Тако, нпр., пишемо: *Можеш ли ми се наћи на услузи?* (седам речи), а изговарамо: *Можешлимисе наћи на услузи?* (три речи). Као што би ту реченицу било погрешно написати онако како се изговара, тако је погрешно изговорити онако како је написана. А у школи нас уче, позивајући се на Вука: „Пиши као што говориш, читај као што је написано.“

Да не би било неспоразума – грешка није Вукова, него наша: буквално смо схватили његов општи принцип. Вуково реформаторско дело: један глас – једно слово (принцип доследно остварен само у српској ћирилици) – врхунски је домет у светским оквирима. Упоредите наших 30 знакова за 30 гласова са чињеницом да Кинези морају знати 4.000 знакова да би могли читати обичне публикације, а Кинез солидног образовања мора знати више од 30.000 знакова! (Луј-Жан Калве).

Гласови се међусобно разликују по месту изговора, по начину стварања, по звучности; они – како се то каже – имају своје артикулационе и акустичке особености. Своју пуну, праву, типичну вредност гласови имају само кад се изговоре засебно, изоловани од других гласова. Међутим, они се тако не употребљавају, него уланчани са другим гласовима граде речи. У додиру с несродним гласовима долази до њиховог саображавања, модификације – једначењем, сажимањем, а каткад и губљењем неког од њих. То се чини ради лакшег изговора – да се скрате путеви и смање покрети говорних органа у прелазима с једнога гласа на други. Тако, нпр. пишемо *братски*, *људски*, а изговарамо /*брацкѝ*/, /*љуцкѝ*/, пишемо *ванбрачни*, *драгстор* и сл., а изговарамо /*вѝмбрачнѝ*/, /*дракстор*/... Не дешава се то само у засебним речима, тј. у везама гласова, него и у везама речи (у сантхију; санскр. *sandhi* – спајање, везивање): пишемо *с братом*, *код куће*, *из цепа* и сл., а изговарамо /*збрѝтом*/, /*кѝткућѝ*/, /*ижцѝпа*/ ... Ево, дакле, још једног великог разлога „против“ Вуковог принципа.

На другој страни, опет, има случајева да се изговара глас који се не пише. Најчешће је то глас **ј** у међусамогласничком (интервокалном) положају, нарочито између вокала **и**, на првом, и вокала **о**, на другом месту: пише се *ионако*, *стадион* и сл., а изговара /*ијонакѝ*/, /*стадијѝн*/...

(У књизи ће бити доследно проведени следећи принципи: начин писања – граfiјска реализација – биће штампан курзивом, а изговор – фонијска реализација – међу косим заградама, масним словима и са обележеним акцентима.)

Надаље, глас се не изговара једнако у свакој позицији: вредност му зависи од окружења, нарочито од гласа који следи, а такође и од позиције у речи (почетак, средина или крај). Није, нпр., глас **н** исти у речи *Ана* /**а**на/ и *Анка* /**а**н**ка**/, нити глас **м** у речима *мајка* /**ма**ј**ка**/ и *трамвај* /**тра**м**ва**ј/, нити у речи *молим* /**мо**л**им**/ на почетку речи (у иницијалној позицији) и на крају (у финалној позицији), где му – за разлику од оног иницијалног – недостаје један елемент – експлозија.

Дешава се то и у везама речи (у сантхију), нпр. у синтагми *молим вас* /**мо**л**им** **вас**/. За разлику од иницијалног, финално **м** због саображавања са следећим сугласником, **в**, несродним по начину и месту образовања, у говору се реализује као нека врста уснено-зубног носног сугласника.

Те различите говорне реализације гласова, које зависе од њихове позиције и гласовног окружења и разликују се од њихове типичне вредности, називају се *позиционе варијанте* (алофони) гласова. Позиционе варијанте, истина, не носе са собом, не условљавају, разлике у значењима речи (семантички су ирелевантне), али природан, култивисан, правилан изговор (ортоепија) мора да их уважава, јер то диктирају незаобилазни фонетски закони. Фонетски закони су толико јаки да на граници две речи (у сантхију) условљавају појаву посебног гласа **з** (дз), какав не постоји у нашем стандардном гласовном (ни граfiјском) систему. Тако, нпр., пише се *ланац га је* (ударио), а изговарамо /**ла**на**з**гаје.../

Све те позиционе варијанте гласова, па и неке гласовне промене, ствар су правоговора (ортоепије), а не правописа (ортографије). За правопис је важно да се напишу сви гласови који чине неку реч, а он се не бави тиме како се они

изговарају, нити се то у писању бележи. Уосталом, изговор гласова, акцентовање речи и сл. и нису проблеми правописа, већ проблеми правоговора.

Сасвим је неприхватљив, јер је неприродан и погрешан, само типичан изговор гласова у свакој позицији, што врло често чине многи који су буквално схватили Вуково начело, тежећи за што већом правилношћу, а та „правилност“ је крупна и ружна грешка. Изговор строго према писању је хиперкоректност, а хиперкоректност је говорна „болест“ (баш као што је хипертензија васкуларна болест) која говору одузима природност, гипкост, мисаоност и емоционалност. Они чији су говорни органи „постали писаће машине“ (И. Шкарић) не могу остварити дијалог, јер њихова хиперкоректност у говору иритира слушаоце и одвраћа њихову пажњу.

Изгубљени говор

Иако је говор „човеков природни медиј“ (И. Шкарић), а писање вештачка творевина (настала из потребе да се изговорено забележи ради ширења у простору и трајања у времену), од појаве штампарства наовамо, писмо је избило у први план, а говор се повлачио. Опчињени писмом и понесени циљем описмењавања, говор су занемарили не само говориоци језика, него и језички стручњаци, школа. О томе Иво Шкарић, са нескривеном иронијом, каже:

„Давши живот и цијелу своју баштину писаној ријечи, говор је живио повучено, од јавности презрен и заборављен. Лингвисти су га спомињали с пијететом, као што се говори о милом покојнику, али су се озбиљно занимали само за писану ријеч; нормативци су правили правописе, граматике и језичке савјетнике који су постали основа – *говорне* културе!“

Везивањем говорне културе у настави и животу за писмо и правопис, заправо је укинута основа говора. Говорењем се сматра гласно читање, кога је превише у свим приликама, при чему се занемарује да се пише „да би се читало, а не да би се по томе говорило и да се језик посебним системом кодова остварује у говору, а посебним у писму“ (И. Шкарић).

Зато није нимало чудно што је говор неспреман и затечен дочекао свој повратак на јавну сцену који су му омогућили моћни електронски медији – радио и телевизија. Свакодневно преносећи обиље информација, говор је – по значају и квантитету – стао раме уз раме са штампарском технологијом, али квалитетом ни издалека не удовољава својој новој функцији. Његово несналажење траје недопустиво дуго, и трајаће све дотле док људи не схвате да „говор неће наћи у писму“ и да се – на што је давно упозорио

проф. Белић – „текст не може говорити по интерпункцији, удешеној за читање“. Трајаће све дотле док говор буде талац писма!

Пре скоро две и по хиљаде година чувени Сократ је врло сликовито указао на разлику између писане и изговорене речи:

"Писана реч личи на слику, а слика ти се чини као да је жива. Међутим, ако је што запиташ, она увек достојанствено ћути. Тако је и са писаном речи: учини ти се да она говори као да нешто разуме, али ако је што запиташ, у жељи да дознаш нешто више, она показује свагда једно те исто...

Друкчија је њена рођена сестра – жива реч! Она се са знањем записује у душу онога који је учи, а кадра је сама себе да брани. И зна да говори и зна да ћути с ким треба."

Слично мисли и великан светске лингвистике Фердинанд де Сосир:

„Писаној речи, која је слика изговорене, придаје се већ а важност него живој речи! То је као кад би се веровало да некога можемо боље упознати гледањем његове фотографије него његовог лица."

Слова не могу да пренесу емоцију; то може само говор, људски глас, који има своју јачину, висину, боју, темпо, интонацију... У говору је и човек који се служи и невербалним средствима – мимиком и гестовима – а ту је и целокупна говорна ситуација. Писању преостају само речи.

Говор није само изражајнији него је и племенитији, друштвенији: „говорење је увек с неким, а писање увек у самоћи." (И. Шкарић).

Коначно, говор је и природнији: човек проговори убрзо по доласку на овај свет, јер се само говором може потпуно у њега укључити, док пропише знатно касније. Неки никада. Уосталом, постоје и усмене културе.

Говорење је, међутим, тек половина процеса комуникације; друга је – слушање. Врло погрешно је мишљење да је у говору активан само говорник, а да је слушалац пасиван прималац поруке. Напротив, у дијалогу, као „кружном току речи“ (Б. Ђорђевић), саговорникова активност, и кад не одговара, једнака је говорниковој. Информација није оно што смо одаслали, него оно што је, и колико је, допрло до саговорника, слушаоца, покренуло његове мисли, побудило му емоције, изазвало његову реакцију и подстакло га на делање, јер – како рече И. Шкарић – „ријеч се претвара у дијело тек преко слушаоца“.

С обзиром на важност слушања у декодовању поруке, слабо слушање се јавља као једна од сметњи на везама – као „бука“ у говорној комуникацији. Зато културу говора треба да прати култура слушања, или чак да буде испред, ње, јер – давно је поручио Епиктет: „Природа је дала човеку један језик, а два уха, да би двапут више слушао него говорио.“

По својој природи, човек има веома развијено памћење слушањем (деца радо слушају и добро памте), али чим се укључи у цивилизацију засновану на хартији, његова „слушна перцепција и меморија атрофирају“ (И. Шкарић). Томе увелико доприноси и наша школа, у којој се више диктира него говори, више записује него слуша... Наша настава је напустила развијање памћења: одавно се не уче напамет песме и прозни одломци, основци данас не знају ни таблицу множења (уместо њих „мисли“ дигитрон!). А сетимо се само како је настајала и како се преносила наша народна (усмена) књижевност, којој се дивила Европа.

Данас све што памтимо, памтимо углавном визуелно, оком; постали смо „глуха цивилизација“.

Зато неће бити неопходне рехабилитације говора без рехабилитације слушања.

II. ГЛАСОВИ

Гласови су производ активности говорних органа, како оних који иницирају стварање гласа – *индуктори* (плућа, трбушни мишићи, дијафрагма, душник), тако и оних који производе гласове покретом (гласне жице, језик, усне) или се на њима стварају гласови – *фонатори* (непца, алвеоле, зуби), те оних који појачавају гласове и дају им одговарајућ и тон и боју – *резонатори* (ждрелна, усна и носна дупља).

Погрешно је схватање да гласови настају на гласним жицама. Оне својим треперењем, под утицајем нервног импулса, само „озвучавају“ ваздушну струју коју истискују плућа, а гласови настају на различитим местима у усној дупљи, где озвучена ваздушна струја наилази на различите путеве – пролазе, теснаце, препреке који настају услед покрета, додира и положаја говорних органа у усној дупљи (језика, усана, задњег непца).

Фонетика (грч. *phōnē* – глас, звук) проучава физиолошку страну гласова (положаје и покрете говорних органа при образовању појединих гласова), дакле, њихову артикулацију, а такође и физичку, тј. акустичку страну (звучност, висину и сл.).

За овладавање проблемима правоговора и усвајање стандардних изговорних (ортоепских) норми, потребно је познавање артикулационих и акустичких својстава гласова: самогласника (вокала), гласника (сонаната) и сугласника (консонаната), тј. њихове звучности, места настанка и начина образовања.

Самогласници (вокали)

Српски језик има пет самогласника (вокала): **а, е, и, о, у**. При њиховом изговору ваздушна (фонациона) струја слободно пролази кроз усну дупљу (без савладавања каквих теснаца и преграда), и зато су наши вокали савршено чисти гласови, без „мућења“ каква постоје у енглеском, немачком, француском и др. језицима. Они су, дакле, нелокализовани гласови. (Они се могу изговарати сами за себе – одатле им и назив самогласници.)

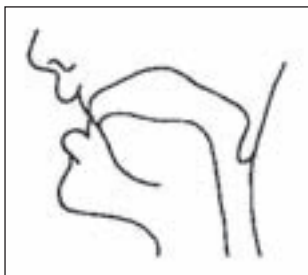
Оно што се мења у говорној апаратури при изговору појединих вокала је положај језика у усној дупљи – вертикални и хоризонтални, отвореност доње вилице и положај усана.

Вокали су изразито звучни гласови, јер су при њиховом образовању гласне жице затегнуте и трепере. Уз то, имају слободан пролаз ваздушне струје кроз усну дупљу, те су они, по акустичком утиску, чисти тонови, без шумова.

А

При образовању вокала **а** језик лежи на дну усне дупље, врх му додирује доње секутиће, а задњи део језика је повучен и мало уздигнут према задњем (меком) непцу. Усне заузимају умерено округао отвор и индиферентне су при артикулацији. Меко непце је подигнуто и спречава пролаз ваздуха кроз носну дупљу.¹

¹ Опис артикулације свих гласова и илустрације пресека усне дупље су по проф. Б. Милетићу, преузети из књиге О. Недовића „Говорна култура“.

Сл. 1: Пресек усне дупље при изговору вокала **а**

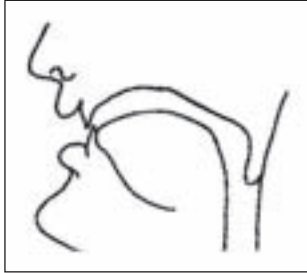
Е

При формирању вокала **е** већи део језика је у предњем делу усне дупље, подижући се истовремено према предњем (тврдом) непцу. Врх језика благо додирује доње секутиће, а његови рубови се наслањају на кутњаке, док ваздушна струја слободно пролази између језика и предњег непца. Усне су умерено развучене и мало отворене.²

Београд 1973. и енциклопедијског лексикона „Мозаик знања” – Српско-хрватски језик, Београд 1972.

Иако је **а** најотворенији вокал, у неким говорима се чује његово затварање, чак и замена вокалима **е** (кајмек, момек...) и **о** (позорни дон у кособи).

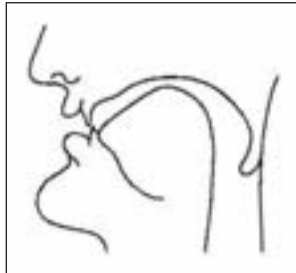
² Као дијалекатска особеност, или као манир, у неким градским срединама, нарочито екавским, јавља се изразито отворен вокал **е**. Та појава је фонетски погрешна и фонолошки недопуштена, јер може променити значење речи („Данас бе^алежимо температуру...”, „Же^алимо вам много сре^аће...”).

Сл. 2: Пресек усне дупље при изговору вокала **е**

И

При образовању вокала **и** предњи и задњи део језика подижу се према предњем (тврдом) непцу додирујући бокови-ма кутњаке све до очњака, а врх језика се чврсто ослања на доње секутиће. Ваздушна струја слободно пролази кроз нешто сужен простор између непца и средине језика. Усне нису активне, само им је отвор шири него при формирању вокала **е**. Меко (задње) непце је подигнуто.³

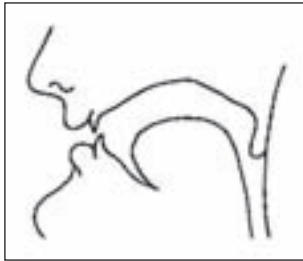

Сл. 3: Пресек усне дупље при изговору вокала **и**

³ У неким говорима, нарочито босанским, вокал **и** је врло подложен редукцији, чак до изостављања (*омисије*): зарад'ла сам и куп'ла себ' хаљ'ну...

О

При образовању вокала **о** задњи део језика повлачи се према задњем (меком) непцу, а врх језика, који је такође повучен, лежи у дну усне дупље не додирујући секутиће. Усне се приближују и граде мањи округлао отвор; благо су истурене. Меко непце је подигнуто.

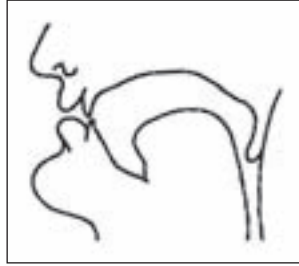

Сл. 4: Пресек усне дупље при изговору вокала **о**

у

Артикулација вокала **у** слична је артикулацији вокала **о**, само што се при образовању **у** задњи део језика још више подиже према задњем (меком) непцу, али га не додирује. Усне су врло заокружене, приближене једна другој и знатније истурене. Меко непце је подигнуто.

Вокал **у** је најзатворенији глас.

Сл. 5: Пресек усне дупље при изговору вокала у

Према *хоризонталном* положају језика, вокали су *предњег реда*: **и, е** (језик се креће према предњем, тврдом, непцу) или *задњег реда*: **а, о, у** (језик се повлачи ка задњем, меком, непцу).

(Вокала средњег реда наш језик нема.)

Хоризонтално кретање (повлачење) језичне масе може се осетити по додирима на непцу при изговору самогласника овим редом: **и, е – у, о, а**.

Према *вертикалном* положају језика, разликују се *високи* вокали: **и, у** (језик је највише уздигнут према непцу), *средњи*: **е, о** и *ниски*: **а** (језик је на дну усне дупље).

		Вокали према хоризонталном положају језика у усној дупљи		
		предњег реда	средњег реда	задњег реда
Вокали према вертикалном положају језика у усној дупљи	високи	и		у
	средњи	е		о
	ниски			а

Табела 1: Вокали